

ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט: בין ייחודיות לאוניברסליות

אביבה חלמיש

ההיסטוריה של ארץ ישראל בתקופת המנדט עמוסה נושאים, ועצם הבחירה במונח אחד או משנהו לצורך הגדרתם היא עניין טעון ומעורר מחלוקת. אי לכך ראשית יוגדר כל אחד מרכיביה של כותרת המאמר בדיוק מרבי, ובד בבד גם יוצגו נושאים ומטרותיו.

ארץ ישראל: בשל המאבק הדתי והלאומי המתמשך על חבל הארץ עתיר השמות שבו דן המאמר, השימוש בשם זה או אחר עשוי ללמד על נטיות לב וגישה אידאולוגית, ולחלופין על ניסיון להסתיר אותן מאחורי מילים ניטרליות כביכול או על היעדר רגישות או חוסר ערנות לניואנסים סמנטיים. יש הנמנעים מן השם העברי 'ארץ ישראל' (עם מקף או בלעדיו) בעת כתיבה בעברית ונזקקים לתעתיק עברי של שמה בערבית (פלסטיין) להטיותיו, ויש מי שמאמצים את חלקו הראשון של שמה הרשמי בתקופת המנדט – פלשתינה, תעתיק המשמר את מוצאו הפלישתי, לא הערבי, של השם. מן העבר השני יש הנוהגים לעברת את שמה של הארץ בכתיבה משמאל לימין, ולכנותה Eretz Israel, לעתים אף לתרגם את שמה באופן מילולי: The Land of Israel, ויש הנוקטים את הכלל של כתיבת מונחים כפי שהיו נהוגים בחברה הנחקרת ובשפת החיבור. זו הגישה המיושמת במאמר זה, בו נעשה בדרך כלל שימוש במונח 'ארץ ישראל'¹.

יש עוד כמה עניינים בתולדות ארץ ישראל המנדטורית המחייבים התייחסות מודעת למונחים המגדירים אותם, כמו למשל 'עלייה', שהיא המילה העברית להגדרת הגירה של

---

1 שלמה זנד, 'מילים חושבות את עצמן דרך אנשים: סוכני תרבות, לשון לאומית', בתוך: הנ"ל, האינטלקטואל, האמת והכוח: מפרשת דרייפוס ועד מלחמת המפרץ, תל אביב 2000, עמ' 174-202, ובמיוחד עמ' 190-197; אביבה חלמיש, מבית לאומי למדינה בדרך: היישוב היהודי בארץ ישראל בין מלחמות העולם, תל אביב 2004 (להלן: חלמיש, מבית לאומי למדינה בדרך), כרך א, עמ' 29-32.

יהודים לארץ ישראל, ומובאת במאמר זה על פי הכלל שהוזכר לעיל: שימוש במונחים השגורים בחברה מושא הדיון ובשפת הכתיבה של המאמר.² ויש מונחים שהשימוש בהם עבר שינוי עם הזמן, כמו למשל האירועים האלימים שהתחוללו בארץ בשנים 1936-1939, שהוגדרו בזמנם ובמשך זמן רב לאחר מכן בעברית 'מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט' וזה שנים מקובל לכנותם, גם בכתיבה על היישוב, ולא רק בראייה כלל ארצי-ישראלית, 'המרד הערבי'. ועניין אחרון, החורג ממסגרת הזמן של המאמר הנוכחי: שמה של המלחמה שהתחוללה בארץ משלהי 1947 ועד ראשית 1949. בעברית מתרוצצים השמות 'מלחמת השחרור' ו'מלחמת העצמאות' ולצד השם שאי אפשר לתרגמו לשפה אחרת, 'מלחמת הקוממיות', והשם הניטרלי, כביכול, 'מלחמת תש"ח'. כל שם ומניעיהם הרעיוניים של הבחורים לעשות בו שימוש. בערבית מקובל השם 'אלנכבה' (האסון), ובכתיבה המבקשת לא להיות מזוהה עם צד זה או אחר ננקט השם 'מלחמת 1948' (אף כי היא החלה לפנייה והסתיימה אחריה).³ עדיין לא נכתבה היסטוריה אינטגרטיבית של ארץ ישראל המנדטורית על פי הגבולות שנקבעו ב-1922 ועל כל תושביה. בעיקר נכתב על הפן המדיני של 'המשולש הארצי-ישראלי', על הסכסוך בין היהודים לערבים ועל מערכת היחסים בין היהודים לבריטים ומעט גם על זו שבין הערבים לבריטים. בתחומים אחרים וכתה הכלכלה לכתיבה רבה יחסית, בעוד המחקר על החברה והתרבות בהתבוננות כלל ארצית עדיין בחיתוליו. כשזהו מצב המחקר, יש להישמר מפני מצג שווא של דיון שעניינו, לכאורה, כלל הארץ ותושביה, בשעה שבפועל הוא אי-סימטרי ועל כן עלול לצייר תמונה מעוותת.⁴

מאמר זה עוסק בעיקר בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. החלטה זו נובעת ממצב המחקר ואינה מונעת מסיבות אידאולוגיות, נוסח: ההיסטוריה של תושבי הארץ הלא יהודים היא אוסף תולדותיהם של יחידים, ורק ליהודים יש היסטוריה קיבוצית בארץ ישראל. מייצגה המובהק והבולט של גישה זו הוא בן-ציון דינור (דינבורג).⁵

2 הערה זו נועדה להבהיר שאף כי 'עלייה' היא מילה עמוסה ערכית ובעלת שורשים יהודיים טרום-ציוניים, השימוש בה במאמר זה אינו מעיד על עמדה אידאולוגית אלא נובע משיקולים דיסציפלינריים. מונחים טעונים נוספים יידונו בגוף המאמר.

3 ראו, למשל, יוסי בן-ארצי, 'על ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות', קתדרה, מס' 65 (תשנ"ג), עמ' 159-167.

4 Derek J. Penslar, *Israel in History: The Jewish State in Comparative Perspective*, New York 2007 (בפרק: 'Beyond Revisionism: Current directions in Israeli historiography', pp. 25-50 (להלן: פנסלר, ישראל בהיסטוריה).

5 יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ ישראל ויישובה היהודי, 1881-634, ירושלים תשנ"ה (להלן: ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות), עמ' 81-85 ומראי מקום שם. כן ראו, אורי רם, 'הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנראטיב הלאומי היהודי, בן-ציון דינור וזמנו', בתוך: פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, גישות מחקריות ואידאולוגיות, קריית שדה בוקר תשנ"ז (להלן: גינוסר ובראלי, פולמוס בן זמננו) (להלן: רם, הימים ההם), עמ' 126-159; חלמיש, מבית לאומי למדינה בדרך, כרך א, עמ' 15-28.

היישוב היהודי: בדרך כלל ההיסטוריוגרפיה אינה עוסקת בכל האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בתקופת המנדט, אלא ב'יישוב היהודי' (ובקיצור 'היישוב') – הוא הציבור היהודי ששאף לתקומה לאומית ולעצמאות יהודית בארץ ישראל ופעל להשגתן. הביטויים המעשיים להשתייכות ל'יישוב' היו השתתפות בחייו הפוליטיים על מוסדותיו, קבלת מרותה של הנהגתו הנבחרת ונטילת חלק בהווייתו התרבותית, שבמרכזה השפה העברית. בשל המאפיין האחרון מוצמד לעתים ל'יישוב' שם התואר 'העברי' במקום 'היהודי'. מי שלא נטל חלק בביטויים אלה ולא היה שותף לשאיפות שהנחו את הפעילות הזו, הציב עצמו מחוץ ל'יישוב'.

מדובר בשתי קבוצות באוכלוסייה היהודית בארץ ישראל המנדטורית: החרדים (יש המגדירים אותם: היישוב הישן האשכנזי) והקומוניסטים.⁶ החרדים פיתחו במודע תפיסה של התבדלות בארבעה מישורים המוסברים כאן בהרחבת מה, כי מכלל הלאו לגביהם אפשר ללמוד גם על ההן לגבי היישוב. (א) המישור החברתי: הימנעות מכל מגע חברתי עם בני הקהילה היהודית החילונית; (ב) המישור הארגוני-ציבורי: איסור על השתתפות במסגרות הקהילתיות של היישוב; (ג) המישור התרבותי-ערכי: שלילת התכנים התרבותיים החילוניים של החברה המודרנית ושלילת קיצונית של לימוד תכני התרבות החילונית במסגרת מוסדות החינוך; (ד) המישור הסמלי: התנגדות לשימוש בשפה העברית, בדגל ובהמנון הציוניים והימנעות מהשתתפות בעצרות ובשביתות מחאה שארגן היישוב.⁷ הקומוניסטים ניצבו מחוץ לקונסנזוס הציוני. קבוצת ההתייחסות הבסיסית שלהם לא הייתה לאומית אלא מעמדית; מפלגתם הייתה דו-לאומית, של יהודים וערבים; חלקם נמנעו מלהתבטא בעברית, והעדיפו על פניה את היידיש; והם לא השתתפו בחיים הפוליטיים של היישוב ובמוסדות הלאומיים.⁸ בלב הדיון ניצב אפוא 'היישוב', הגורם הפעיל והדינמי בארץ בתקופת המנדט, שמעשיו קבעו במידה רבה את אופייה ואת תולדותיה. אין המאמר דן בתולדות הציונות, בתנועה הציונית ובגלגולי הרעיון הציוני, והציונות נוכחת כאן רק במידה שהיא מסבירה את תולדות הארץ ואוכלוסייתה. הבהרה זו נחוצה גם משום שלא אחת מופיע המונח 'ציונות' בחיבורים על ארץ ישראל המנדטורית במשמעות זהה ל'יישוב' כהגדרתו בדיון הנוכחי.⁹

תקופת המנדט: המנדט הבריטי הוחל על ארץ ישראל באופן רשמי ביולי 1922, אולם נהוג לכנות 'תקופת המנדט' את כל פרק הזמן מכיבוש הארץ בידי הבריטים (שהחל בשלהי

6 נהוג להבחין בין 'יישוב ישן' ל'יישוב חדש'. אלה מונחים שנויים במחלוקת במחקר ואינם תורמים לדיוננו, על כן לא נעשה בהם שימוש. מאז שפרשה המפלגה הרדיקלית מן ההסתדרות הציונית בשנת 1935, נכנס לשימוש המונח 'היישוב המאורגן', משמע, היישוב ללא 'אפורשים'. אולם הבחנה זו אינה חשובה לדיון הנוכחי. חלמיש, מבית לאומי למדינה בדרך, כרך א, עמ' 24-26.

7 מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל תרע"ח-תרצ"ו / 1936-1918, ירושלים תשל"ח, עמ' 129-130.

8 שמואל דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל, כפר סבא 1991.

9 ראו למשל, אילן פפה, 'הציונות במבחן התאוריות של הלאומיות והמטורדה ההיסטוריוגרפית', בתוך: גינוסר ובראלי, פולמוס בן זמננו (להלן: פפה, הציונות במבחן התאוריות), עמ' 223-263.

1917) ועד עזיבתם אותה במאי 1948 (יש המציינים את ראשיתה עם סיום השלטון הצבאי וכואו של הנציב העליון הראשון, ביוני 1920). נקודת הסיום של הדיון במאמר זה היא נובמבר 1947 (החלטת עצרת האו"ם על חלוקת הארץ לשתי מדינות ולשטח מבוואם), מפני שפרשת מלחמת 1948 (על שמותיה השונים) היא נושא העומד לעצמו, והיא שונה במובנים רבים משלושים השנים שקדמו לה.

היסטוריה והיסטוריוגרפיה: המאמר דן בהיסטוריה של ארץ ישראל בתקופת המנדט, באירועים בעת התרחשותם, וגם בהיסטוריוגרפיה, כחקר התקופה ובהעלאתו על הכתב. מוסכמה מקובלת היא שההיסטוריוגרפיה מעידה על התקופה שבה היא נכתבה לא פחות, ואולי אף יותר, מאשר על התקופה הנחקרת. כך, למשל, בפולמוס שהתלקח בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים סביב ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של תקופת המנדט, ובמיוחד של מלחמת 1948. יותר משנחלקו הדעות על העבר הרחוק (יחסית), על 'מה שקרה בעליל' לפני עשרות שנים ועל פרשנותם של האירועים הללו, הוא היה ויכוח פוליטי ואידאולוגי שנוגד מתוך ההווה המסוכסך של החברה הישראלית, והוון על ידי המחלוקת על העתיד של מדינת ישראל והאזור.¹⁰ עיקר עניינו של מאמר זה הוא בתקופה הנחקרת, תקופת המנדט, ועל כן הדיון ההיסטוריוגרפי יתייחס אך מעט לתקופה שבה נעשה המחקר, לחוקרים ולמניעים שאינם אקדמיים, ככל שאפשר לבודד אותם ממניעים אחרים.¹¹ הדיון ממוקד בדיסציפלינה ההיסטורית, וכמעט שאינו נדרש לתחומי דעת אחרים. אין עניינו בתרומת המקרה הארצישראלי לפרדיגמה כלשהי, לבנייתה, לאישושה או להפרכתה, ואף לא בעיסוק בארץ ישראל המנדטורית שלא בזכות עצמה אלא כמקרה מבחן של תופעה רחבה יותר. הוא נדרש להיסטוריה חברתית, זו שנקודת המוצא שלה היא הבעיות העולות מתוך תולדות החברה היישובית, אך לא לסוציולוגיה היסטורית, שנקודת המוצא שלה היא בעיות שמעוררת התאוריה הסוציולוגית.¹²

כחקר ארץ ישראל המנדטורית והיישוב מתרצצות מגמות היסטוריוגרפיות אחדות. אפשר למיין אותן לקטגוריות שונות, כגון: תפיסת העולם, התאוריה או האידאולוגיה (המוצרת או הסמויה) של החוקר (מרקסיסטית, פוסט-קולוניאלית, פמיניסטית, מגדרית, רעיונית ועוד);¹³ המתודולוגיה המנחה אותו והמידה והאופן שהוא עושה שימוש במקורות ראשוניים;

10 אביבה חלמיש, 'חבלי גיל ההתבגרות של החברה הישראלית' (על ספרים מאת א' קארש, ש' זנד, מ' צוקרמן, ל' סילברסטין, א' שליים), גשר, מס' 145 (קיץ תשס"ב), עמ' 88-96.

11 ראו למשל, Derek Jonathan Penslar, 'Innovation and Revisionism in Israeli Historiography', *History and Memory*, Vol. 7, No. 1 (1995), pp. 125-146; משה ליסק, 'סוציולוגים "ביקורתיים" וסוציולוגים "ממסדיים" בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידאולוגיים או שיח אקדמי ענייני?', בתוך: גינוסר ובראלי, פולמוס בן זמננו (להלן: ליסק, סוציולוגים), עמ' 60-98.

12 ישראל קולת, *הציונות וישראל בראי ההיסטוריון*, ירושלים 2008 (להלן: קולת, הציונות וישראל), עמ' 217-218.

13 ראו למשל, Arnon Golan, 'European Imperialism and the Development of Modern Palestine: Was Zionism a Form of Colonialism?', *Space & Polity*, Vol. 5, No. 2 (2001), pp. 127-143

וכמובן – הדיסציפלינה שעל פי כלליה הוא מבצע את המחקר ומעלה את תוצאותיו על הכתב. במאמר זה מוצעת התבוננות בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה של ארץ ישראל והיישוב בתקופת המנדט בעזרת הבחנה בין שתי גישות ויחסי הגומלין ביניהן. הגישה האחת רואה את ארץ ישראל והיישוב בתקופת המנדט כמקרה ייחודי, פרטיקולרי, sui generis; השנייה בוחנת אותם בעזרת אמות מידה כלליות, אוניברסליות, השאלות מחקר מקומות, מקרים ותקופות אחרים. שתי הגישות האלה מוגדרות בכותרת המאמר ובדיונים המובאים בו במעין שעטנו. 'ייחודית', כי שם תואר עברי זה מבהיר היטב את כוונת הדברים לא פחות טוב משעושה זאת המילה 'פרטיקולרית'; ו'אוניברסלית', כי שם התואר העברי 'כללית' אינו מובהק דיו לצורך העניין הנדון כאן. ויודגש הדגש היטב: שמות התואר האלה מתארים את אופיו של המקרה הנחקר ולא את שיטות המחקר (המתודולוגיה). על פי מועדי ההתפתחות של גישות אלה אפשר לכנות, בזהירות, את הראשונה 'תזה' ומולה השנייה, 'אנטי-תזה', ולצדן מסתמנת לאחרונה גישה שלישית, שהיא מעין סינתזה ביניהן: הגישה 'ההשוואתית'. המאמר יציג וינתח את שלוש הגישות וישלב בדיון מקרי בוחן נבחרים.

הגישה הייחודית

בתקופת המנדט הייתה ארץ ישראל תחת שלטון זר (בריטי) שהוגדר מלכתחילה כזמני (אך ללא מועד נקוב לסיומו), והתגוררו בה שתי אוכלוסיות שונות זו מזו ועוינות זו לזו: ערבים ילידי המקום שהיו הרוב, ויהודים, שמספרם הלך וגדל בהתמדה בעיקר הודות להגירה, משמע רובם היו מהגרים זה מקרוב באו. סיטואציה ייחודית זו, שנהוג לכנותה 'המשולש הארצישראלי', היא במידה רבה תולדה של הצהרת בלפור משנת 1917, שבה הודיעה בריטניה להסתדרות הציונית כי היא רואה בעין יפה הקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל, והתנתה זאת בכך 'שלא ייעשה דבר, העלול לפגוע בזכויותיהן האזרחיות והדתיות של העדות הלא-יהודיות הקיימות בארץ ישראל'. ההצהרה היא פרו-ציונית באופן מובהק. היא מדברת בלשון פוזיטיבית על העם היהודי, ואילו את תושבי הארץ האחרים היא מגדירה לא בזכות עצמם, אלא, בדרך השלילה 'העדות הלא-יהודיות'. ועוד, הצהרת בלפור מנוסחת בלשון פעילה בכל הנוגע לעניינם של היהודים, ולגבי תושבי הארץ האחרים הניסוח הוא בלשון של הגנה על זכויות. לא קידום עניינם, אלא שמירה על כך שזכויותיהם לא תיפגענה. יותר מכול הניסוח של הצהרת בלפור יצר מצב ייחודי של יחסי רוב ומיעוט. עולה ממנו כאילו היהודים, שבפועל היו מיעוט קטן, הם הרוב שיש לקדם את ענייניו הלאומי, ואילו הערבים, שהיו אז רוב מוחלט של האוכלוסייה, הם מיעוט שיש להגן על זכויותיו האזרחיות והדתיות, ברמת הפרט והדת, ולא הלאום.

ב-1922 נכלל הנוסח של הצהרת בלפור בכתב המנדט שהעניק חבר הלאומים לבריטניה על הארץ, מסמך שקבע את כללי המשחק בארץ ישראל לכל אורך התקופה. בכתב המנדט מתקיים מתח, עד כדי סתירה פנימית, בין יסודות אוניברסליים לבין יסודות ייחודיים. היו סעיפים אוניברסליים, היפים לכל אחד משטחי המנדט מסוג A שהעניק חבר הלאומים,

וסעיפים שהיו ייחודיים לארץ ישראל, משום שנכללה בהם ההתחייבות הבריטית כלפי הציונים או שהם פועל יוצא של התחייבות זו.¹⁴ ייחודיותו של כתב המנדט על ארץ ישראל בולטת בהשוואה לזה שניתן לצרפתים על סוריה ולבנון, ולבריטים על עיראק. הסעיף הראשון בכתב המנדט על סוריה ולבנון מטיל על בעל המנדט בראש ובראשונה לנסח חוקה יסודית תוך שלוש שנים, ודורש ממנו לנקוט צעדים כדי 'להקל על התפתחותם המודרנית של סוריה והלבנון כמדינות עצמאיות'. בכתב המנדט על ארץ ישראל אין זכר לחובות אלה של בעל המנדט, והניסוח של סעיף 1 שלו: 'לבעל המנדט תהיינה סמכויות מלאות של תחיקה ושלטון', זהו לסעיף המקביל בכתבי המנדט מסוגי B ו-C, המתייחסים לשטחים שתושביהם לא הגיעו לדרגת התפתחות שבה אפשר להכיר בהם כלאומים עצמאיים. אולם כתב המנדט על ארץ ישראל שונה מזה של סוריה ולבנון לא מפני שרמת ההתפתחות של האוכלוסייה בה הייתה נמוכה מזו של שכנותיה מצפון, אלא משום שהיא הייתה מקרה שונה וייחודי. בעוד בסוריה ולבנון (וגם בעיראק) הוטל על בעל המנדט להכין את התושבים לשלטון עצמי ולעצמאות, חובתו הראשונה של בעל המנדט על ארץ ישראל הייתה להקל על הקמת בית לאומי יהודי. בקצרה, אופיו של המנדט הבריטי על ארץ ישראל וההבדלים בינו לכתבי מנדט אחרים, כל אחד בפני עצמו וכולם במצורף, יצרו מצב ייחודי מלכתחילה בארץ ישראל המנדטורית.

ייחוד נוסף לארץ ישראל המנדטורית היה הקשרים ההיסטוריים, הדתיים והתרבותיים של היהודים לארץ ישראל. אלה מוזכרים במחקר ככוח מניע וכגורם משיכה בהסכרת הסיבות להגירה של יהודים לארץ ישראל ולהתיישבותם בה, וגם כבסיס לתביעות טריטוריאליות של התנועה הציונית.¹⁵ הקשר המיוחד של היהודים לארץ ישראל תורגם במקצת המחקרים להגדרת היישוב כחברה שקמה מכוח רעיון ולייחוס תפקיד מרכזי לאידאולוגיה בעיצוב המציאות היישובית בתקופת המנדט. על פי תפיסה זו, שהובאה לעיל בעת הצגת הציבור הקרוי 'היישוב', האידאולוגיה (הציונית) היא הפרמטר המגדיר את היישוב, בהיעדר מסגרת מארגנת אחרת (גאוגרפית או ממלכתית) המגדירה אותו.¹⁶ משקלה של האידאולוגיה במכלול ההכרעות האישיות (ברמת הפרט) והמדיניות (ברמת המוסדות) בנושא העלייה, אינו מוסכם במחקר, כי קשה לכמת במדויק את מידת השפעתה.

14 היו בו גם סעיפים ספציפיים לארץ ישראל בשל קדושתה לבני שלוש הדתות המונותאיסטיות, עניין החורג מן הדיון הנוכחי. ראו, חלמיש, מבית לאומי למדינה בדרך, כרך א, עמ' 116-119.

15 עניינים אלה מוזכרים במחקרים רבים. ראו למשל, ישראל קולת, 'על המחקר והחוקר של תולדות היישוב והציונות', קתדרה, מס' 1 (תשל"ו), עמ' 3-35 (להלן: קולת, על המחקר והחוקר), וכן מאמר מן העת האחרונה המתייחס לעניין זה במסגרת דיון כלכלי השוואתי: Jacob Metzger, 'Jews in Mandatory Palestine and Additional Phenomena of a typical Settler Colonization in Modern Time', in: Christopher Lloyd, Jacob Metzger and Richard Sutch (eds.), *Settler Economies in World History*, Leiden 2013, pp. 169-202 (להלן: מצר, יהודים בארץ ישראל המנדטורית).

16 יעקב שביט, 'לאומיות, היסטוריוגרפיה ורוויזיה היסטורית', בתוך: גינוסר ובראלי, פולמוס בן זמננו (להלן: שביט, לאומיות, היסטוריוגרפיה ורוויזיה), עמ' 272-273; קולת, על המחקר והחוקר, עמ' 25.

בדרך כלל מייחסים לה משקל וחשיבות רבים ואף מכריעים, אך יש המטילים ספק בכך, וטוענים שמשקלה לא היה רב אפילו בקרב החלוצים. רבים הצטרפו לתנועות שהכשירו אותם לעלייה מטעמים אימיגרציוניים מובהקים, מתוך שידעו שחברות בתנועות אלה הייתה הדרך הכמעט יחידה הפתוחה לפניהם ליציאה (emigration) ממזרח אירופה וממרכזה, ולכניסה (immigration) למקום טוב יותר.¹⁷ ובכל זאת, עמום ובלתי ניתן להגדרה מדויקת ככל שהיה, אי אפשר להתעלם לחלוטין מן המניע האידאולוגי ברמת הפרט.

הוא הדין גם במדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית, שהבנתה לא תהיה שלמה ללא הממד האידאולוגי. מדיניות העלייה הציונית הייתה מושתתת על הלוח האידאולוגי הציוני, שהכתיב ליישב בארץ ישראל כמה שיותר יהודים, במטרה ליצור בה רוב יהודי שימשמש בסיס לתביעה לריבונות יהודית בארץ. ובכל זאת קשה להגדיר בוודאות את השפעת האידאולוגיה על עיצובה וביצועה של מדיניות העלייה הציונית. השוואת העמדות של הציונים, שהנחה אותם הלוח האידאולוגי הציוני הבסיסי, עם אלה של ה'לא-ציונים' בהנהלת הסוכנות היהודית בירושלים בשנות השלושים, עשויה לסייע בהסברת הצורך להביא בחשבון את הממד האידאולוגי לשם הבנת מדיניות העלייה הציונית. עמדותיהם של ה'לא-ציונים' היו זהירות ומרודות ועוצבו בנאמנות מוחלטת לעקרון יכולת הקליטה הכלכלית ולאיוון התקציבי. הן מלמדות לאן עשוי היה להוביל הפרגמטיזם הצרוף של בניין הבית הלאומי ללא הנופך האידאולוגי של השאיפה ליצור רוב יהודי בארץ ישראל ולהקים בה ישות מדינית יהודית עצמאית.¹⁸

על פי הגישה הייחודית ארץ ישראל המנדטורית הייתה חברה דואלית, משמע יהודים וערבים חיו בה אלה לצד אלה בשתי חֲבֵרוֹת נפרדות, שהיו ביניהן נקודות מגע מועטות ושטחי חפיפה מצומצמים, בעיקר בתחום הכלכלי. לשתי האוכלוסיות לא היו אינטרסים משותפים והשאיפות של כל אחת מהן היו שונות ואף מנוגדות. התזה הדואלית הוצגה בבהירות מגובשת בספרם של דן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה** (1977). לשיטתם, ארץ ישראל המנדטורית הייתה דגם ייחודי של חברה דואלית, שמאפייניה העיקריים היו מערכות ריבוד נפרדות; רמות שונות של שחר, הכנסה וחינוך; מפלגות ומוסדות מייצגים נפרדים ורמות שונות של מיסוד פוליטי; כל אחת מן החברות הייתה נאמנה להנהגה שלה (ולא לשלטון הבריטי) והיו לה מוקדי נאמנות וקשר מחוץ לארץ ישראל. הספר **מישוב למדינה** הוא ספר מכונן, שהשפעתו על המחקר עדיין מורגשת, אם כתימוכין להולכים בעקבותיו ואם כנקודת התייחסות למערערים על קביעותיו.¹⁹

17 ישראל אופנהיים, 'מהשוליים למרכז: החלוצים בפולין בשנים 1929-1932', **יהדות זמננו**, 6 (תש"ז), עמ' 185-214; הנ"ל, **תנועת החלוצים בפולין 1929-1939**, שדה בוקר 1993; אניטה שפירא, ברל, תל אביב 1980, עמ' 439; אביבה חלמיש, **במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים**, ירושלים 2006 (להלן: חלמיש, במירוץ כפול), עמ' 164-178.

18 חלמיש, **במירוץ כפול**, עמ' 452-453.

19 דן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית**,

היהודים החשיבו עצמם למן ראשית תקופת המנדט כישות נפרדת מן הערבים ופעלו לטפח את האוטונומיה שלהם בחתירתם לעצמאות מלאה, בין היתר באמצעות פיתוח מוסדות פוליטיים – מקומיים וכלל ארציים. אמצעים נוספים למימוש מטרתם היו סגירת שוק העבודה היהודי לפועלים ערבים והעסקת יהודים בלבד ('עבודה עברית'), והטפה לקניית מוצרים מן המשק היהודי בלבד (בסיסמה 'תוצרת הארץ'). גם הערבים תרמו, במישרין ובעקיפין, ליצירת המצב הדואלי ולהתמתנו. הם סירבו ליטול חלק בבחירות למוסדות כלל ארציים משותפים (בהציגם תביעה אולטימטיבית שהייעוצג בהם יהיה על פי יחסי הכוחות הדמוגרפיים). ההנהגה וקבוצות שונות בציבור הערבי הפעילו לחץ פוליטי על אחיהם להימנע ממוגעים ומשיתוף פעולה עם יהודים, הטילו מדי פעם חרם על סחורות ושירותים של יהודים, ערכו הפגנות, הכריזו על שביתה כללית ב־1936, ונקטו שורה של מעשי אלימות. הבולטים שבהם אירעו באפריל 1920 בירושלים, במאי 1921 באזור המרכז, באוגוסט 1929 בירושלים, בחברון, בצפת ובעוד יישובים ברחבי הארץ, ושיאם היה במרד הערבי בשנים 1936-1939. פרצי האלימות זירזו והעמיקו את תהליכי ההיפרדות בין התושבים היהודים לערבים בערים המעורבות.

להוציא ניסיונות מועטים וקצרי ימים, יהודים וערבים שעבדו יחדיו במקומות עבודה ממשלתיים – משרדי הממשלה, הרכבת, הדואר והטלגרף, הנמל – ובמקומות עבודה אחרים, לא הקימו איגודים מקצועיים משותפים, אלא התארגנו על בסיס לאומי. כלומר, גם ההתארגנות המקצועית והמאבקים בתחום יחסי העבודה התנהלו לרוב בנפרד: יהודים לחוד וערבים לחוד. במידה שהתקיימו יחסים וקשרים בין יהודים לערבים מעבר למישור הכלכלי, היה זה בעיקר לפני 1929 ובוודאי לפני 1936, בעיקר בערים מעורבות. מן הצד היהודי היו יותר יהודים 'ספרדים' או בני 'ערות המזרח' מאשר יוצאי אירופה.²⁰ מגמת ההפרדה וההיבדלות, שהייתה משותפת לשתי האוכלוסיות, קיבלה עידוד עקיף מהשלטון המנדטורי. כתב המנדט קבע את האנגלית, הערבית והעברית כשפות הרשמיות של ארץ ישראל, ובכך הגביה את המחיצות הלשוניות שחצצו בין שתי האוכלוסיות עוד קודם לכן. רוב תושבי ארץ ישראל המנדטורית לא שלטו בשפתה של האוכלוסייה האחרת.

תל אביב 1977; לגבי הכלכלה ראו, Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998 (להלן: מצר, הכלכלה המפוצלת); אביבה חלמיש, 'ארץ ישראל המנדטורית: חברה דואלית או מציאות קולוניאלית?', *זמנים*, מס' 92 (2005) (להלן: חלמיש, ארץ ישראל המנדטורית), עמ' 16-25.

20 ראו חיבורים מהשנים האחרונות המציגים את היחסים בין יהודים לערבים בערים חיפה, יפו, ירושלים וצפת. הם מתייחסים למקצת הנושאים הקשורים לסוגיה זו, בהיבטים אחדים ובפרקי זמן מוגדרים; ועדיין נותר שדה נרחב לבחינת הדברים ולהערכת המצב לאשורו ברמה המקומית והכלל ארצית. ראו למשל: תמיר גורן, *שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי*, רמת גן 2008; מוסטפא עבאסי, *ערבים ויהודים בעיר מעורבת: צפת בתקופת המנדט, 1918-1948*, ירושלים 2015; מנחם קליין, *קשורים: הסיפור של בני הארץ*, תל אביב 2016; Daniel Monterescu, *Jaffa Shared and Shattered: Contrived Coexistence in Israel/Palestine*, Bloomington 2015

ההכרה בשלוש שפות רשמיות גם נתנה גושפנקה רשמית לקיומן של מערכות חינוך נפרדות, שכל אחת מהן טיפחה את הערכים הלאומיים של עדתה. וכיוון שהניסיונות הלא נחרצים של ממשלת המנדט להקים מוסדות שלטון משותפים לכל תושבי הארץ לא עלו יפה, לא נוצרה מסגרת שלטונית משותפת ליהודים ולערבים, למעט, במידה מוגבלת, בעיריות של הערים המעורבות.

בחנינת הדינמיקה של הקשרים בין היהודים לערבים, מוגבלים ככל שהיו, מגלה תופעה כללית, אוניברסלית: כדרכו של עולם, כל עוד ניצבו זה מול זה אינטרסים כלכליים ולאומיים, ידם של הראשונים, הכלכליים, הייתה בדרך כלל על העליונה. דוגמה לכך הוא כישלון המאבק לעבודה עברית ביישוב והמשך מכירת קרקעות של ערבים ליהודים גם בימי המרד הערבי. עם זאת, כאשר נוסף למשוואה שבין כלכלה ללאומיות הרכיב הביטחוני, הוא היטה את הכף לכיוון הלאומי.

הגישה הייחודית משלה בכיפה בשלבים הראשונים של כתיבת ההיסטוריה של תקופת המנדט, שהחלה סמוך לסיימה (ואפילו מעט קודם לכן).²¹ תחילה התפרסמו בעיקר חיבורים בעלי אופי של היסטוריוגרפיה רשמית או רשמית למחצה על גבול ה'מטעם' ואף מעבר לו, שמקצתם היו פרי מאמץ קולקטיבי לשימור ולהנצחה של מעשיהם של ארגונים ומפלגות. היה זה חלק מהמאבק הפוליטי במדינת ישראל הצעירה, שבו ניסו לגייס את התרומה של גוף פוליטי זה או אחר להקמת המדינה לשם הגברת כוחו והגדלת הישגיו בהווה. מקצת הספרים נכתבו או נערכו בידי קבוצת אנשים, והיו שנכתבו בידי יחידים שהיו מזוהים עם ארגון, תנועה או מפלגה.²² בשני העשורים הראשונים של המדינה חוקרים מן האקדמיה הדירו רגליהם מכתביה על תולדות הציונות, על המאבק להקמת המדינה ועל תולדות היישוב. כך, בעשור הראשון (1948-1957) כמעט שלא התפרסמו ספרים בנושאים אלה פרי עטם של חוקרים מן האוניברסיטה העברית (שהייתה אז האוניברסיטה האחת והיחידה בישראל) וכמעט שלא פורסמו מאמרים על היישוב היהודי בארץ ישראל. באותן שנים לא אושרו בישראל עבודות דוקטור על תולדות היישוב, ואילו עבודות על הציונות שאושרו

21 למשל, ברנרד (דב) יוסף, השלטון הבריטי בארץ ישראל: פרשת כשלוננו של משטר, ירושלים תש"ח. נתונים מספריים על פרסומים ומחקרים בנושא היישוב (ללא פילוח נפרד לתקופת המנדט) בשנים 1948-2005, ראו חוה מוסטיגמן, תולדות הציונות מראשיתה ועד קום המדינה: ניתוח ביבליומטרי של המגמות במחקר בשנים 1948-2005, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן תשס"ט (להלן: מוסטיגמן, ניתוח ביבליומטרי), עמ' 97-146.

22 למשל, ספר הפלמ"ח (1955), ספר השומר הצעיר (כרך א, 1956); המרד (מאת מנחם בגין, 1950), ספר תולדות ההגנה (כרך ראשון 1959), מערכות הארגון הצבאי הלאומי (כרך ראשון 1965) וספר בית"ר (כרך ראשון 1969). דוגמאות לספרים שנכתבו בידי יחידים אך ביטאו עמדה תנועתית: משה ברסלבסקי, תולדות תנועת הפועלים הארצישראלית (1956); פרץ מרחב, תולדות תנועת הפועלים הבינלאומית (1959, כולל ארץ ישראל); צבי אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל (1963); יהודה סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית (1973). ראו, מוסטיגמן, ניתוח ביבליומטרי, עמ' 43-44, 238. Joseph Heller, 'The End of Myth: Historians and the Yishuv', *Studies in Contemporary Jewry*, Vol. 10 (1994), pp. 112-138 (1918-1948).

בחוף לארץ לא עסקו ביישוב. עד שלהי שנות השבעים התקיימו יותר במות לא אקדמיות לפרסום חיבורים על תקופת המנדט מאשר כתבי עת אקדמיים.²³ המאמר ההיסטוריוגרפי המקיף הראשון על תולדות היישוב, מאת ישראל קולת, התפרסם כשלושים שנה לאחר תום תקופת המנדט, וזכה למעמד של חיבור מכונן בתחום ההיסטוריוגרפיה של היישוב. המאמר, שהוא מעין צילום מצב המחקר והנגישות לחומרים עד אמצע שנות השבעים, משקף את הגישה שיצאה מנקודת מבט שמדובר במקרה ייחודי, ומגן עליה.²⁴

הגישה האוניברסלית

תורה של הגישה האוניברסלית הגיע כשלושים-ארבעים שנה לאחר תום תקופת המנדט. הסבר חלקי לאיחור הוא שראשית היה צורך להניח את התשתיות לחקר התקופה עצמה. דרושים היו 'הלחם והחמאה' הבסיסיים לפני שאפשר היה לכתוב מחקרים המונחים על ידי התפיסה שיש להחיל על ההיסטוריה של ארץ ישראל והיישוב בתקופת המנדט עולם מונחים אוניברסלי, מהלך שראשיתו בשלהי שנות השבעים של המאה העשרים. הדוגלים בגישה זו לא התיימרו לחשוף עובדות חדשות אלא הציעו בעיקר פרשנות חדשה, ניתוח שונה של מסד עובדות ונתונים קיים. יותר משקשור מועד הופעתה של הגישה האוניברסלית לפתיחת ארכיונים ולחשיפת חומרים גנוזים, הדבר קרה בהשפעת הלכי רוח וגישות שהתפתחו במדינות אחרות במערב והפוסט-מודרניזם, וקשור בכניסתם של חוקרים מדיסציפלינות של מדעי החברה לתחום שהיה עד אז נחלתם הכמעט בלעדית של היסטוריונים. הגישה האוניברסלית מתבטאת בתיאור תולדות הארץ והיישוב (לא אחת הדיון ממוקד בציונות) באמצעות מינוח המוצג כניטרלי ובעזרת ספרות תאורטית שנוצרה על סמך תופעות ותהליכים שהתרחשו במקומות ובזמנים אחרים.²⁵ הקו המנחה תפיסה זו הוא בחינת תולדות הארץ והיישוב בהקשר אוניברסלי של הגירה והתיישבות אגב הימנעות מהדגשת ייחודה של ההיסטוריה המקומית.²⁶

תגובה סדורה ראשונה על ניצניה של הגישה האוניברסלית מצויה במאמרו המכונן של קולת על ההיסטוריוגרפיה של הציונות והיישוב שראה אור בשנת 1976. לשיטתו של קולת, דפוסי הסבר אוניברסליים עשויים אמנם לתת להיסטוריה היישובית לגיטימציה של הסבר מדעי, אולם הם עלולים ליטול מהם את ייחודם הסגולי. לדוגמה, הם עשויים אולי ללמד כיצד בונים מנגנון שלטון, אך אין בכוחם להבהיר כיצד פתרו הארגונים הפוליטיים

23 מוסטיגמן, ניתוח ביבליומטרי, עמ' 39, 49, 148, 152.

24 קולת, על המחקר והחוקר.

25 למשל, פפה, הציונות במבחן התאוריות, שם מובא ריכוז שיטתי של טיעוני הגישה האוניברסלית גם ביחס ליישוב.

26 ראו למשל, רן אהרנסון, 'ההתיישבות בארץ ישראל: מפעל קולוניאליסטי? ההיסטוריונים החדשים' מול הגיאוגרפיה ההיסטורית', בתוך: גינוסר ובראלי, פולמוס בן זמננו, עמ' 341.

היישוביים את הבעיות המיוחדות של היישוב. מדבריו של קולת עולה החשש שהגישה הכללית, האוניברסלית, עלולה להביא להחמצתם (תרתי משמע) של עניינים חשובים במעגל הפנימי וכתוצאה מכך עלולה להתקבל תמונה כללית שהיא שטוחה, חד ממדית ונטולת קווי מתאר דקים ועדינים. באמצע שנות השבעים ההיסטוריה הציונית והיישובית לא הייתה מוכשרת עדיין, לדעת קולת, לקליטת תפיסות אוניברסליות משום שהחומר הגולמי שלה עוד לא עובד.²⁷ שאלה פתוחה היא עד כמה טיעונים אלה, שהיו יפים למועד כתיבתם, ממשיכים להיות תקפים ארבעים שנה ויותר לאחר מכן.

דוגמה מובהקת להחלת אמות מידה אוניברסליות על חקר תולדות היישוב בתקופת המנדט מצויה בספרו של זאב שטרנהל על תנועת העבודה הארצישראלית (1995).²⁸ שטרנהל ביקש לברוק: 'האם אמנם בוצעה בארץ ישראל סינתזה יחידה במינה של סוציאליזם ולאומיות?' הוא יצא מנקודת הנחה יסודית, שהסוציאליזם הקונסטרוקטיביסטי של תנועת העבודה לא היה מוצר ייחודי, אלא גוון ארצישראלי של סוציאליזם לאומי, ושהתנועה הלאומית היהודית לא הייתה שונה בהרבה מתנועות לאומיות אחרות. לאור הנחה זו הוא בחן את ניסיונה של תנועת העבודה הארצישראלית לשלב ציונות וסוציאליזם, כשהוא עושה שימוש בפרדיגמות שנבנו על סמך מה שקרה באירופה. משמע, הוא בחן את הציונות בכלל ואת זו הסוציאליסטית בפרט באמות מידה אוניברסליות שנגזרו מפעילותה של הסוציאליסטית-דמוקרטית האירופית.²⁹ מסקנתו, המלווה בביקורת נוקבת, הייתה שהציונות הסוציאליסטית לא עמדה במבחן שהוא הציב לה.³⁰

המגמה האוניברסלית של הספר עוררה הסתייגות מנומקת ואף ביקורת חריפה, והוא הצית פולמוס סוער שהתנהל מעל דפיהם של עיתונים וכתבי עת. עיקרה של הביקורת, בפריזמת התרומה שלה לדיון הנוכחי על מידת הרלוונטיות והתועלת שבגישה האוניברסלית, הוא ששטרנהל לא נתן דעתו, או לא הסב את תשומת לבו של הקורא, לנסיבות הייחודיות שבהן פעלה תנועת העבודה הארצישראלית בתקופת המנדט; לא התייחס להבדל בהתפתחות הלאומית באירופה ובארץ ישראל; והתעלם משוני גדול בנסיבות הכלכליות והפוליטיות של תנועת העבודה הארצישראלית מחד גיסא ושל הסוציאליסטית-דמוקרטית האירופית מאידך גיסא. ככלל, דבריו נטולים התייחסות להקשרים ההיסטוריים, והאופן שבו הוא מציג את הדברים יוצר הרגשה סוריאליסטית, 'כאילו הדרמה של הגשמת או אי-הגשמת הסוציאליזם בארץ-ישראל מתחוללת בחלל ריק מבחינת הזמן והמרחב, כביכול אילוצי התקופה והתנאים המיוחדים של ארץ-ישראל אינם רלוונטיים לנושא'.³¹ לדוגמה, שטרנהל תוקף (עמ' 218) את

27 קולת, על המחקר והחקר.

28 זאב שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל אביב 1995.

29 שם, עמ' 16.

30 שם, עמ' 30, 40-41, 334.

31 מנחם בריןקר, 'בלתי מספיק באוניברסליות', הארץ, ספרים, 5.7.1995; יוסף גורני, 'המהות ההיסטורית

מחירו היקר של החינוך התיכוני ביישוב ואת מיעוט התלמידים בו, בלי להתייחס לייחודו של המצב שבו פעלה מערכת חינוך זו, שהופעלה על ידי חברה וולונטרית הנתונה תחת שלטון זר ולהנהגתה לא היו סמכויות לאכוף חוקים ולגבות מסים.

דומה שהסכנה הגדולה ביותר הטמונה בגישה האוניברסלית היא גלישה לדרוקטיביות, משמע, במקום להתחיל בכחינת המציאות ולסיים בניסוח מסקנות בעקבות הממצאים, ראשית נקבעת המסגרת התאורטית של ההתייחסות ולאחר מכן עמלים להוכיח את תקפותה. הטענה המובהקת של חסידי הגישה האוניברסלית בחקר תולדות ארץ ישראל המנדטורית היא, שהמפעל ההתיישבותי היהודי בתקופת המנדט (ומאו שלהי המאה התשע-עשרה) הוא נצד למשפחת הקולוניאליזם. יש המוסיפים על כך שהציונות שימשה שלוחה של הקולוניאליזם העולמי, ויש הטוענים שהמושג 'קולוניאליזם' חיוני להסבר תולדותיה של ארץ ישראל המנדטורית ואי אפשר להבינן בלעדיו. לרוב, שאלת המחקר של בעלי התזה הקולוניאלית ממוקדת באופי הפעילות הציונית ולא בכל הכוחות שפעלו בארץ ישראל המנדטורית, וגישתם כלפי הציונות היא ביקורתית עד כדי התקפה עליה, במפורש או במובלע. על פי גישה זו הייתה בארץ ישראל המנדטורית מציאות קולוניאלית במתכונת היחסים שהתקיימו במושבות באפריקה, שהיו בשליטת מדינות אירופיות, ומשלחי התקופה העות'מאנית (במילים אחרות, מאז שהחלו העליות המכונות 'ציוניות') האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל הייתה חברה מתנחלת-מתיישבת (settler-colonial society), והיחסים בין הערבים ליהודים התנהלו במתכונת היחסים שבין ילידים למתנחלים/מתיישבים. כלומר, האוכלוסיות חיו זו (היהודית) מעל זו (הערבית). אופייה הקולוניאלי של ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, שיצר מאבק על בעלות על הקרקעות ותחרות בשוק העבודה, הוא הסיבה או ההסבר, על פי תזה זו, לעימות היהודי-ערבי (הציוני-פלסטיני) בארץ ישראל.³²

גם הסבורים שההסבר הקולוניאלי חיוני להבנת התפתחותו של היישוב ושל הסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל, ערים לכך שאין הוא ממצה את מלוא אופייה של התופעה הנחקרת, וכי הוא לוקה בפשטנות בתור הסבר בלעדי.³³ בה בעת, גם אלה שמתייחסים אל ארץ ישראל המנדטורית כתופעה ייחודית, מוצאים יסודות של קולוניאליזם בסיטואציה שהתקיימה בה, יסודות המכונים 'סימפטומים' של מצבים קולוניאליים אשר לא התפתחו

של הסוציאליזם הקונסטרוקטיווי, קתדרה, מס' 79 (1996), עמ' 182-190, בייחוד עמ' 188; אניטה שפירא, 'קובלנתו של שטרנהל', עיונים בתקומת ישראל, מס' 6 (1996), עמ' 553-567, הצוטט מעמ' 557.

32 לדגש על הקרקעות ראו, Baruch Kimmerling, *Zionism and Territory*, Berkeley 1983. גרשון שפיר מרגיש את התחרות בשוק העבודה, ראו Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1989.

33 ראו למשל, עזמי בישארה, 'היש מימד קולוניאלי לציונות?', בתוך: נעימה ברזל (עורכת), מקימים מדינה: דיון במהלכים וברעיונות שהיוו את תשתית המדינה שברדך, תל אביב 1997 (להלן: בישארה, היש מימד קולוניאלי), עמ' 254-268.

למצב קולוניאלי קלאסי בשל ייחודו של היישוב כחברת הגירה והתיישבות.³⁴ סייג נוסף לתיוג המקרה הארצישראלי כמצב קולוניאלי הוא שבחינת הנושא בפרמטרים כלכליים, לא אידאולוגיים, מבליטה את ההבדל בין המצב בארץ ישראל המנדטורית לקולוניאליזם בשל המאפיינים הייחודיים של הכלכלה המפוצלת האתנו-לאומית של ארץ ישראל.³⁵ מוסכם אפוא על הכול שאי אפשר להחיל את המודל הקולוניאלי כפשוטו על ארץ ישראל המנדטורית, וכמעט מיותר לציין שההסתייעות במושג 'קולוניאליזם' נעשית לא אחת מתוך רצון לגנות את הציונות ולהטיל בה דופי מוסרי. נותרת פתוחה השאלה עד כמה ההסבר הקולוניאלי מסייע בכל זאת להבין את התפתחותו של היישוב ואת תולדות ארץ ישראל בתקופת המנדט.

הגישה המשווה

לאחרונה ניכרת מגמה של הסתייעות בהשוואה בין ארץ ישראל המנדטורית למקומות ולזמנים אחרים, שהיא מעין סינתזה בין הגישה הייחודית לזו האוניברסלית. בהנחה שההבדל בין הגישה הייחודית להשוואתית הוא מובן מאליו, יש להבחין בין הגישה ההשוואתית לבין זו האוניברסלית. הגישה האוניברסלית גובלת לא אחת בהכללה, ומכניסה לדיון ממד כללי שאין בו תרומה של ממש. היא מתארת תנאים חברתיים, כלכליים ומוסדיים המאפשרים התפתחות מצב כלשהו, לא ספציפי. ואילו השוואה מסייעת לקבוע מהם הקווים הכלליים מן הצד האחד והייחודיים מן הצד האחר של מושא המחקר. ההשוואה מתייחסת לתופעות מסוימות, להיבטים מסוימים, תוך הבנה שמדובר במקרים שהם שונים אלה מאלה בפרמטרים רבים. לשם הדגמת ההבדל בין הגישה האוניברסלית להשוואתית, ניטול את הטענה מבית המדרש האוניברסלי, לפיה המפעל ההתיישבותי היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט (ומשלהי המאה התשע-עשרה) הוא סוג של קולוניאליזם, והציונות שימשה שלווחה של הקולוניאליזם העולמי. נציב מולה את המסגרת המושגית 'חברת מתיישבים' (settler society), אגב השמטת שם התואר 'קולוניאלי'. בעזרת מסגרת מושגית זו ועל סמך השוואה לדגמים אחרים של חברת מתיישבים הציע יעקב מצר, היסטוריון כלכלי, להגדיר את היישוב בתקופת המנדט a-typical settler society.³⁶ הוא הדגים את הייחוד של המקרה הארצישראלי בעזרת השוואה בין מדיניות העבודה במושבות המתיישבים באפריקה לזו שהייתה נהוגה ביישוב. בעוד במושבות המתיישבים באפריקה ההסתמכות על עבודת הילידים הייתה חיונית לכלכלתן, היישוב פיתח שוק עבודה מופרד על פי קווים אתנו-לאומיים, ולהסתדרות הכללית של העובדים העברים היה אינטרס למנוע מהערכים (כלומר, הילידים) להתחרות

34 ליסק, סוציולוגים, במיוחד עמ' 80-83; עמנואל סיון, 'ממיתוס להיסטוריה', מיתוסים פוליטיים ערביים, תל אביב 1988, עמ' 173-209; הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים 2013, במיוחד עמ' 44-47, 393-394.

35 מצר, הכלכלה המפוצלת.

36 מצר, יהודים בארץ ישראל המנדטורית, עמ' 170-175.

בשוק העבודה היהודי.³⁷ ההשוואה מחדרת עוד מאפיין המבדיל את היישוב בארץ ישראל המנדטורית ממושבות המתיישבים מן הסוג האפריקני: היותו של הראשון תוצר של תנועה לאומית מודרנית בעלת מטרות מוגדרות היטב.³⁸

גם היותו תוצר של תנועה לאומית מודרנית עושה את היישוב למקרה ייחודי. בניגוד למקרים אחרים, שבהם ההתפתחות האומית קשורה בתהליכי תיעוש, היהודים (בהכללה של מי שמתכוונן במקרה במבט אוניברסלי ומכליל, ללא הדקויות העולות ממחקר ממוקד ופרטני) שאפו דווקא לשוב לקרקע ולחקלאות.³⁹

כדי להפיק את המיטב מן המתודה ההשוואתית, צריך ללוות את השימוש בה בשאלה אם וכיצד היא מועילה ותורמת להבנת המקרה הספציפי ואם ולמה אפשר להשוות את התופעה הנחקרת. אחת מנקודות התורפה החבויות בגישה ההשוואתית בחקר תולדות המנדט היא, שביודעין או שלא מדעת נעשית השוואה בין התקופה הנחקרת לתקופה שלאחר קום המדינה ובמיוחד למציאות השוררת בארץ לאחר 1967.⁴⁰ מהלך כזה, יותר משהוא מעשה של השוואה – הוא מעשה של פרויקציה לאחור, אגב טשטוש ההבדלים בין תקופות שונות, ובהיותו לוקה באנכרוניזם היסטורי, הוא בוודאי אינו מסייע בלימוד תולדות ארץ ישראל המנדטורית.

מקרה הבוחן המתאים ביותר ליישום המתודה ההשוואתית הוא העלייה (הגירת יהודים לארץ ישראל). בתחום זה התאפינו ארץ ישראל והיישוב בכמה קווים ייחודיים. ראשית, ארץ ישראל המנדטורית לא הייתה ארץ הגירה קלאסית, מובנת מאליה או אופטימלית. קו מאפיין נוסף, העומד במידת מה בסתירה לקודמו ומדגיש עוד את ייחודיותה של ארץ ישראל הוא המספרים חסרי התקדים של מהגרים שקלט היישוב יחסית לגודלו. בשנת 1925 כל אלף יהודים קלטו 300 עולים. בארצות הברית בשיא ההגירה הגדולה לא עלה שיעור המהגרים על אחוז וחצי מהאוכלוסייה הקיימת. באופן יחסי לגודל האוכלוסייה היהודית הקולטת,⁴¹ ממדי העלייה ב־1925 היו אפילו יותר גדולים מאשר ב־1949, שנת השיא בעלייה במדינת ישראל במספרים מוחלטים ויחסיים.

37 שם, עמ' 182.

38 שם, עמ' 177.

39 ארנסט גלנר, **לאומים ולאומיות**, תל אביב 1998, עמ' 247–248.

40 כך, למשל, בדיון המותח ביקורת על התנהלותה החברתית של הנהגת היישוב, קבע זאב שטרנהל שלמדינת ישראל לא הייתה מדיניות חברתית עד הפנתרים השחורים בשנות השבעים. זאב שטרנהל, 'ההיסטוריוגרפיה הציונית בין מיתוס למציאות', **קתדרה**, מס' 80 (1996), עמ' 220; בישראל, **היש מימד קולוניאלי**, עמ' 257, דן בציונות לפני הקמת המדינה אך ממשיך אל תוצאות ההתרחשו בעקבות הקמתה.

41 הבריטים קיבלו את הגישה הציונית שיש לחשב את יכולת הקליטה הכלכלית של המשק היהודי ולא של המשק הארצישראלי כולו. אביבה חלמיש, 'עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית: העקרונות המנחים, דרכי הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות העלייה בין מלחמות העולם', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), **כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918–1948**, קריית שדה בוקר 2003, עמ' 216–179.

זאת ועוד, וזהו קו מאפיין ייחודי נוסף. ההסתדרות הציונית, כמנהיגה בפועל של היישוב, מילאה תפקיד שאין לו מקבילה כגוף המנהל מדיניות הגירה: היא עמדה בראש תנועת שחרור לאומי ששאפה להקים ישות מדינית טריטוריאלית לעם שהיה פזור ברחבי תבל; היא לא הייתה 'בעלת הבית' של הארץ הקולטת וגם לא עמסה על עצמה את מלוא האחריות של ניהול מדיניות עלייה וקליטה; היא ייצגה בעת ובעונה אחת אינטרסים של תושבי הארץ הקולטת ושל הציבור שביקש להגר אליה. מעמדה הכפול הניע אותה לפעול למען המשך העלייה ואף להגדלתה, גם כאשר היה מחוור לה שאין לכך הצדקה כלכלית וכי חלק מן הציבור בארץ, במיוחד השכבות החלשות של היישוב, ייפגע. אך לטווח הארוך היישוב כולו, לא רק העולים, היה אמור ליהנות מפרותיה הדמוגרפיים, הכלכליים והמדיניים של העלייה. הגישה ההשוואתית מסייעת גם בבחינת הטענה המועלית במחקר, שהעלייה בתקופת המנדט הייתה סלקטיבית, וכי היה זה באשמת המוסדות הציוניים שנקטו מדיניות עלייה סלקטיבית.⁴² בחינה השוואתית מלמדת שהנהגת הגבלות של כמות ואיכות על זרם המהגרים היא תופעה כללית, אוניברסלית, הקיימת בכל מדינה קולטת הגירה. אבל בהיעדר הבחנה מספקת בין הצהרות אידאולוגיות לבין מדיניות בפועל, נולדת ציפייה שההסתדרות הציונית לא תנהיג סלקציה בעלייה אלא תדגול בעלייה חופשית, ומעמדה המערבת נאיביות ושיפוטיות מטיחים אשמה בהסתדרות הציונית על שנקטה מדיניות עלייה סלקטיבית. במילים אחרות, ועל פי ההגדרות המוצעות במאמר זה, הביקורת על מדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית נובעת מכך שציפו ממנה להתנהג באופן ייחודי והתפלאו שפעלה על פי כללים אוניברסליים. הגישה ההשוואתית אף מבהירה שבפועל ברירת העולים לא נעשתה על פי קריטריונים נוקשים וייחודיים של סלקציה, אלא הוכתבה בראש ובראשונה על ידי חוקים אוניברסליים של תהליכי הגירה.

עניין נוסף שמתודת ההשוואה תורמת להבנתו הוא תחושתם של המהגרים, העולים החדשים, כלפי ארצם החדשה וכלפי זו שעזבו מאחור. היו יהודים שלדידם העלייה לארץ ישראל הייתה בגדר מעבר מארץ הולדת לארץ מולדת (וראו בעניין זה לעיל, בדיון על הממד האידאולוגי של הקשר של היהודים לארץ ישראל). בעיניהם, ארץ ישראל הייתה מולדתם מימים ימימה, וברגע שדרכה כף רגלם על אדמתה הם חשו שהם בבית, במיוחד אלה שהעברית כבר הייתה שגורה בפייהם. עם זאת, גם הטוב שבציונים היה מהגר שנעקר משורשיו, אכול געגועים גלויים וכבושים, מבוססים ונוסטלגיים, לארץ הולדתו על נופיה, צליליה, מאכליה וכן הלאה. גם שוללי גלות למהדרין היו אחוזי נוסטלגיה כוססת אל הבית שהשאירו מאחור. כמו בכל חברת הגירה, הנוסטלגיה ל'שם' הייתה נחלתם של רבים וטובים, גם של ציונים לעילא ולעילא.⁴³ פן נוסף של היבט זה הוא הקשר המיוחד בין חברי

42 חלמיש, במירוץ כפול, עמ' 440-448, וכן הערה 106 בעמ' 440 המפנה למקומות בהם מועלית טענת הסלקטיביות.

43 אביבה חלמיש, 'הנוסטלגיה בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה הציונית', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא, ירושלים תשע"ב, כרך ב, עמ' 747-765.

תנועה שעלו לארץ לחבריהם שנותרו מאחור. אפשר להשוותו לתופעת ה'לנדסמנשפטים' בחברות הגירה אחרות, אך הוא היה שונה באופיו ובעוצמתו.⁴⁴

היבטים דיסציפלינריים

הנטייה למגמה הייחודית או האוניברסלית, ומידת השימוש במתודה ההשוואתית הן, כמובן, גם פועל יוצא של תחום הדעת של החוקר. ההיסטוריון מנסה לשחזר את העבר ומבקש לרדת לחקרה של תקופה או של תופעה על ייחודה וחד פעמיותה, בעוד איש מדעי החברה נוטה להכללות, להשוואות, לעבודה על פי מודלים ופרדיגמות. על כן טבעי הוא שהיסטוריונים מביעים יותר תהיות בדבר מידת התקפות והרלוונטיות של אמות המידה האוניברסליות בחקר המקרה הארצישראלי, והם יותר הססנים באשר לתועלת שאפשר להפיק מהחלתם של מודלים ומושגים כלליים על חקר תולדות היישוב וארץ ישראל המנדטורית. המתודה ההשוואתית מתגלה לא רק כמעין סינתזה בין הגישה האוניברסלית לגישה הייחודית אלא גם כשביל שאנשי הדיסציפלינות השונות מוצאים בו נתיב מסייע.

כאמור, הגישה הייחודית בחקר תולדות הארץ והיישוב בתקופת המנדט הקדימה את זו האוניברסלית, והשימוש במתודה ההשוואתית התפתח רק לאחר שהתהוותה תשתית מוצקה של מחקר ספציפי המאפשרת השוואה עם מקרים אחרים שנחקרו היטב לגופם. יש להניח שהנטייה לכלליות (אוניברסליות) ולהשוואה נובעת, בין היתר, מהצטרפותם של חוקרים שאינם שולטים כלל, או במידה מספקת, בעברית לחקר היישוב ובעברית ובערבית לחקר הארץ על כל יושביה. ייתכן שאימוץ הגישה ההשוואתית בידי היסטוריונים מקבל עידוד גם מן הלחץ לפרסם מאמרים הכתובים משמאל לימין בכתבי עת בחוץ לארץ, שלרוב אינם מתעניינים בנושא הארצישראלי בזכות עצמו, וכן מפלישתן של אמות מידה של מדעי החברה להערכתם של החוקרים ממדעי הרוח ושל מחקריהם לצורך קידום אקדמי.⁴⁵ האם הגישה המדגישה את הייחודיות של ההיסטוריה של היישוב כרוכה בניתוק מתודולוגי מכלליה האוניברסליים של הדיסציפלינה ההיסטורית? שאלה זו היא וריאנט של שאלה כללית יותר, בדבר הקשר בין ההיסטוריה של היהודים להיסטוריה הכללית, ואם שתי ההיסטוריות הללו מנותקות זו מזו. היא אף נושקת לשאלה רחבה יותר בדבר אופייה המתודולוגי של ההיסטוריה של עם ישראל. יש המנסים להטיל ספק בעצם זכות קיומו של הענף ההיסטורי הזה בכלל וחקר תולדות היישוב בפרט, זאת, בין היתר, באמצעות הטלת דופי בו בשל היותו מנותק, כביכול, מבחינה מתודולוגית, מהדיסציפלינה ההיסטורית. אולם מתברר שלא היה ניתוק מתודולוגי כזה באופן גורף, ומבחינה מתודולוגית לא היה הבדל בין ההיסטוריה הכללית להיסטוריה של עם ישראל במה שנוגע לכללי הכתיבה ההיסטורית.⁴⁶

44 קולת, הציונות וישראל, עמ' 221.

45 ראו למשל, יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל אביב 2007.

46 ישראל ברטל, 'היסטוריה של עם ישראל: שק החבטות של מדעי הרוח', קתדרה, מס' 81 (1996).

ההיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב וארץ ישראל בתקופת המנדט, שהיא תחום צעיר יחסית, סבלה תחילה מחולשות שמקורן בצמצום מגוון המקורות ובהיעדר פרספקטיבה. אולם גם לגביה חל הכלל שניסח אוריאל טל: 'ההיסטוריה היא מקצוע אחד, אשר צורותיו אוניברסאליות ותכניו פרטיקולריים'.⁴⁷

תהליך כתיבת ההיסטוריה, כלומר סדר ההתפתחות של ההיסטוריוגרפיה של ארץ ישראל המנדטורית, התנהל על פי כללים אוניברסליים. מדובר, כזכור, במחקר שהוא צעיר יחסית במושגי העולם הגדול, ובדומה לאחיו המבוגרים ממנו תחילתו בהעלאת סיפורם של רוזנים ומלכים (אליטות) והתייחסות למישור המדיני בעיקר, ורק לאחר מכן, בעקבות פתיחת ארכיונים, נגישות לחומרים מגוונים ורכישת פרספקטיבה של זמן, הגיע שלב הכתיבה של 'היסטוריה מלמטה', היסטוריה חברתית, שתורה בדרך כלל בא אחרי ההיסטוריה המדינית. ייתכן שמקצת הביקורת על ההיסטוריוגרפיה של היישוב בתקופת המנדט נולדה כתוצאה מכך ששלב הכתיבה הראשון, שנמשך עד שלהי שנות השבעים, ומדובר כאן בכתיבה האקדמית, להבדיל מזו שהיו בה סממני 'מטעם', התאפיינו בכתיבה פנימית במשמעות כפולה: הכותבים היו, רובם ככולם, בני החברה מושא המחקר והם הסתמכו בעיקר על מקורותיה שלה, הפנימיים.⁴⁸ ייתכן שמותחי הביקורת על ההיסטוריוגרפיה הציונית לא די הבחינו בין השכבה הראשונית שנכתבה לא בידי היסטוריונים מקצועיים אלא בידי אנשים שהיו מעורבים בעשייה או בעלי עניין, לבין השכבות המאוחרות יותר שנכתבו על פי כללי הדיסציפלינה ההיסטורית.

ניכר ברבים מכותבי השכבות הראשונות של ההיסטוריוגרפיה של תולדות הארץ והיישוב, גם ההיסטוריונים המדופלמים שביניהם, שמלאכתם נעשתה מתוך הזדהות עם מושאי המחקר. הם לא הצהירו על כך במפורש, אך לא זו בלבד שהדבר מורגש, ולא זו בלבד שהזדהות אידאולוגית אינה מעקרת בהכרח את הגישה הביקורתית, אלא שהדבר היה גם כמעט מובן מאליה ואף לא ייחודי לאותו שלב של כתיבת ההיסטוריה היישובית.⁴⁹ תופעה אוניברסלית היא שהיסטוריונים של תנועה לאומית מתגייסים בתחושת מחויבות פנימית

עמ' 177-180; יצחק קונפורטי, "שאלת האובייקטיביות" וההיסטוריונים הציונים, ציון, חוב' סח, ד (תשס"ג), עמ' 479.

47 אוריאל טל, 'על זיקת הגומלין בין היסטוריה כללית להיסטוריה של עם ישראל', יהדות זמננו, מס' 3 (תשמ"ו), עמ' 11; קולת, על המחקר והחקר, עמ' 21.

48 שביט, לאומיות, היסטוריוגרפיה ורוויזיה, במיוחד עמ' 273.

49 על הזהות האידאולוגית בין החוקרים למושאי מחקרם ראו, מוסטיגמן, ניתוח ביבליומטרי, עמ' 45; זאב צחור, 'תולדות מדינת ישראל: אקדמיה ופוליטיקה', קתדרה, מס' 100 (2001), עמ' 377-394; ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות, עמ' 27-30; שביט, לאומיות, היסטוריוגרפיה ורוויזיה, עמ' 342; דרק פנסלר, 'היסטוריוגרפיה ציונית ומבקרית', בתוך: ירמיהו יובל (עורך ראשי), זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן החילוני, מבט אנציקלופדי, ישראל 2007, כרך א, עמ' 137-141.

לבניית האתוס הלאומי של תנועתם, במיוחד בשלבי המאבק להגשמת מטרותיה.⁵⁰ חלף זמן עד שההיסטוריונים שחשו מחויבות אידאולוגית לציונות 'הרשו לעצמם' לבקר אותה. בשלב ההיסטוריוגרפי השני, בעיקר משנות השמונים של המאה העשרים, רבים מן הכותבים על היישוב ועל ארץ ישראל בתקופת המנדט, היו חיצוניים לחברה הנחקרת אם משום שלא השתייכו אליה כליל או שביקשו לנתק עצמם ממורשתה. כתיבתם התאפיינה במידה גדושה של ביקורתיות, לא רק במישור המקצועי אלא גם הרעיוני, ובמקרים רבים הדבר נעשה בצורה גלויה וברורה. כך, ההסתייעות במושג 'קולוניאליזם' נעשתה לא אחת מתוך רצון לגנות את הציונות ולהטיל בה דופי מוסרי.⁵¹

בהנחה שבתחום מדעי הרוח והחברה, ובוודאי בנושא כה טעון כמו תולדות ארץ ישראל המנדטורית, אין החוקר נכנס לארכיון ללא מטען קודם, על הלומדים והחוקרים בימינו להבחין בין מי שנכנס לארכיון כדי לאשש את התזה שלו בגישה דדוקטיבית, ומבקש לשרטט בעזרת חומרי הארכיון את העיגולים סביב החץ שהוא כבר נעץ בקיר, לבין מי שנכנס לארכיון כדי לגבש את התזה שלו ולאששה, כשהוא מודע להטיותיו הרעיוניות ופתוח לאפשרות ש'העובדות יבלבלו אותו'.⁵²

סיכום ומסקנות

מוסכם על הכול שהכרת הסוכב בארץ, באזור ובעולם, היא תנאי הכרחי לדיון משמעותי בתולדות היישוב וארץ ישראל בתקופת המנדט, בעיקר כרקע להבנת אירועים ותהליכים.⁵³ הכרח זה מקביל לתפיסה שאי אפשר ללמוד את תולדות עם ישראל בגולה ללא הכרת תולדות העמים שבתוכם הם ישבו. אולם בשונה מתקופות קודמות, שבהן היו היהודים מיעוט מבוטל בארץ שענייניה נהלו בידי שליטים שמחוץ לה, וממקומות אחרים – בגולה, שם הם היו מיעוט הנתון לחסדי שליטי הארץ – בתקופת המנדט היה היישוב גורם פעיל ודינמי שעיצב במידה רבה את תולדות הארץ. נתונים אלה מכתיבים מינון אחר של היחס בין ההיסטוריה של שליטי הארץ ואוכלוסיית הרוב לבין זו של היישוב. בה בעת הם מחייבים את חוקרי תקופת המנדט גם מן הכיוון הבריטי-אימפריאלי וגם מזה הערבי והפלסטיני, להכיר את תולדות היישוב ולאמוד את השפעותיו על הצלעות האחרות של המשולש הארצישראלי. דומה הדבר למגמה המתחזקת בשנים האחרונות, הגורסת שלא

50 רם, הימים ההם, עמ' 150.

51 ראו למשל, בישראל, **היש מימד קולוניאלי**, עמ' 267–268: 'בפרספקטיבה ההיסטורית יש לעמוד על ההיבטים הקולוניאליים של התנועה הציונית, ועל השלכותיהם על מערכת היחסים בין התנועות הלאומיות היהודית והערבית. מודעות זו איננה חיונית רק לצורך ההבנה ההיסטורית הכוללת והמאוזנת, אלא על מנת לקבוע את אפשרויות הדיון המשותף בהווה'. לטענתו, הממד הקולוניאלי של הציונות הוא נקודת המבט הערבית על הסכסוך.

52 ברנאי, **היסטוריוגרפיה ולאומיות**, עמ' 8.

53 שם, עמ' 79–80. זהו הקו שהנחה את העורך, יעקב שביט, בסדרה **ההיסטוריה של ארץ ישראל**, ובמיוחד הכרך על המנדט והבית הלאומי, ואת אביבה חלמיש בסדרה **מבית לאומי למדינה בדרך**.

זו בלבד שאי אפשר ללמוד את תולדות היהודים במנותק מסביבתם, אלא גם אין להבין את סביבתם, את תולדות הגויים, ללא הכרת תולדות היהודים החיים בקרבם ואת היחסים ההדדיים בין הרוב והמיעוט.

אל מול הטענה שללא מחקר משווה מונצחת תחושת הייחודיות,⁵⁴ מועלית כאן הטענה שפרותיה של הגישה ההשוואתית מחדדים דווקא את הממדים הייחודיים של תולדות היישוב (וארץ ישראל) בתקופת המנדט. בחינתם של כמה וכמה נושאים ותחומים בתולדות הארץ והיישוב בתקופת המנדט באמצעות המתודה ההשוואתית, מחזקת ומחדדת את ייחודם, בין שמדובר ביישוב בתקופת המנדט בפרט ובין בארץ ישראל המנדטורית בכלל. צדו השני של המטבע הוא שכדי להבין ולהעריך נכונה את הייחוד של ארץ ישראל המנדטורית נחוצה השוואה בינה לבין תופעות מקבילות בזמן במקומות אחרים ובזמנים שונים באותו מקום. בוודאי לגבי ההגירה, ההתיישבות, תהליכי בניין האומה ועוד נושאים.

לסיום נשוב לשני עניינים מרכזיים שנדונו במאמר זה. לאחד, שאלת היחס בין הייחודי לאוניברסלי, נתייחס בעזרת ציטוט מכתביו של ההיסטוריון הגרמני לאופולד פון רנקה, בלי להידרש לשש המילים האחרונות:

ההיסטוריה האוניברסלית עלולה להתדרדר לתאוריה ולספקולציה ללא בסיס אם תנתק מהקרקע המוצקה של ההיסטוריה הלאומית. אך בה בעת אל לה להיצמד אך ורק לאותה קרקע. ההיסטוריה של כל אומה ואומה זורה אור על ההיסטוריה של תולדות האנושות בכללותה, אך ישנם כוחות היסטוריים כלליים הנעים בהדרגה מאומה אחת לחברתה. עלינו לחקור ולהבין אפוא לא רק את החיים האוניברסליים של המין האנושי, אלא גם את המאפיינים הייחודיים של האומות השונות – לכל הפחות של החשובות ביותר מביניהן.⁵⁵

השני: המחקר עדיין לא הציג תמונה של חברה כלל ארצישראלית.⁵⁶ חיבור המתקרב להצגה של מבט על הוא דו"ח הוועדה המלכותית הבריטית, הידועה כוועדת פיל, משנת 1937, חיבור שהוא גם מסמך היסטורי וגם יצירה היסטוריוגרפית.⁵⁷ אולם החיבור הזה, שנכתב כעשר שנים לפני תום תקופת המנדט, אינו נטול פניות, שהרי הוא פרי מאמץ של נציגי שני העמים לספר את ההיסטוריה של הארץ ושל תושביה, וההתרשמות של הוועדה, הצד השלישי, מבוססת על סולם ערכים מערבי, שבעיניו של המתבונן בראשית המאה העשרים ואחת דבק בה אבק של גישה 'אורינטליסטית'.

54 פפה, הציונות במבחן התיאוריות.

55 מתוך ההקדמה של רנקה לספרו תולדות העולם, מובא אצל אריאל ריין, 'דפוסי ההיסטוריוגרפיה הלאומית ביצירתו של בן-ציון דינור', ציון, חוב' סח, ד (תשס"ג), עמ' 431.

56 חלמיש, ארץ ישראל המנדטורית; פנסלר, ישראל בהיסטוריה, עמ' 25-50.

57 הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479 (נוסח עברי).

אם כן, גם כיום ממתין האתגר לכתוב על ארץ ישראל המנדטורית באופן שיתקרב למטרה הכפולה שהציב רנקה לעמיתיו, מטרה שככל הנראה אי אפשר להגשימה במלואה: לשחזר את ההיסטוריה כפי שאכן התרחשה ולעשות זאת אגב יישום הולם ומותאם של השאיפה לספר את קורות חייו של מרטין לותר לשביעות רצונם של קתולים ופרוטסטנטים כאחד.⁵⁸